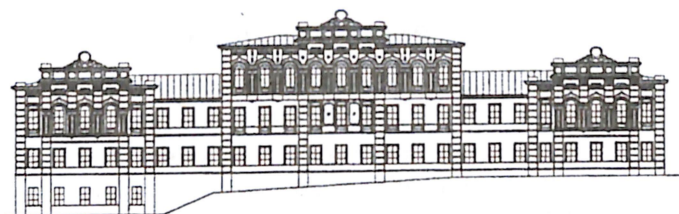

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА АКАДЕМІЯ КУЛЬТУРИ

Вісник

Харківської державної
академії культури

Випуск 6
Збірник наукових праць

Харків – ХДАК
2001

політ. та історико-прав. аналіз: У 2-х кн. Кн. 2. – К.: Либідь-Військо України, 1994. – 688 с.; 19. Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; 20. Золотарьов В.А. Чекісти 20-х–30-х: Матеріали до біограф. словника // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 168-176; 1995. – № 1/2. – С. 334-340; 21. Сувениров О.Ф. Трагедия РККА 1937-1938. – М.: Терра, 1998. – 600 с.; 22. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960: Справ. – М.: Звенья, 1998. – 600 с.; 23. Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне: Сб. док. – Т. 1: Накануне. Кн. 1-я: (нояб. 1938 г. - дек. 1940 г.). – М.: А/О «Книга и бизнес», 1995. – 452 с.; Т. 1: Накануне. Кн. 2-я: (1 янв. - 21 июня 1941 г.). – М.: А/О «Книга-бизнес», 1995. – 398 с.; 24. Русначенко А.М. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. – 720 с.; 25. Державний архів Служби безпеки України. – пр. 31, 33, 35; 26. Там само. – Фонд «Колекція друкованих видань». – Спр. 1-134; 27. Там само. – Спр. 1, 2, 9.

Надійшла до редколегії 24.11.2000 р.

УДК 069(477.54)-058.247:323.281“193”

І.С. ПАНЧЕНКО

РЕПРЕСІЇ МУЗЕЙНИХ ПРАЦІВНИКІВ НА ХАРКІВЩИНІ

(30 – ТІ РР. ХХ СТ.)

Розглядаються стан і умови розвитку культури Харківка в 1930-ті рр., невиправдані переслідування та репресії музейних працівників

В умовах розбудови державності останнім часом набуває великого значення історія українського народу, особливо трагічні її сторінки. Не зважаючи на те, що Ленін в своєму заповіті охарактеризував Й. Сталіна як морально чужорідне тіло в керівництві партії, наприкінці 1920 рр. він остаточно зосередив владу в своїх руках [2, С. 315]. У 1929 р. капіталістичний світ вступив у смугу гострої і затяжної економічної кризи. На його хвилі в 1933 р. до влади в Німеччині прийшли нацисти, що застосували жорсткі методи державного регулювання економіки. У США з метою подолання великої депресії був початий «Новий курс», в основу котрого також покладено принцип державного втручання в ринкову стихію з допущенням великого дефіциту держбюджету і масових капіталовкладень. Загалом становище в світовій системі стало вкрай нестабільним. У СРСР, із приходом Гітлера в Німеччині до влади, загальним відчуттям стало чекання неминучої війни. СРСР також перетворився у військовий табір, ство-

ривши особливий, тоталітарний режим. У межах цього режиму було проведено індустріалізацію, колективізацію, створено сильну науково-технічну систему і збройні сили. Головною метою модернізації СРСР було перетворення людини із селянським типом мислення, сприйняттям часу, стилем праці і поведінки – в людину, що оперує точними відрізками простору і часу, здатної координувати зусилля величезних мас людей. Тобто, людину, подібну за деякими ознаками до людини сучасного індустріального суспільства, здатну бути оператором складної виробничої і військової техніки.

Тоталітаризм втілювався в досягненні так званої морально-політичної єдності радянського народу і культу особи Й.В. Сталіна, у широкому застосуванні масових репресій, що супроводжувалися надзвичайною жорстокістю. Цей період увійшов до історії під назвою сталінізм. Репресії 30-х рр. як сталінські репресії, мають на увазі саме репресії з політичних мотивів. Створена в 1930 р. система ГУЛАГу (Головне управління таборів) містила в собі спеціальні поселення (заслання), колонії (для засуджених на строк менше трьох років) і табори. До «сталінських репресій» відносяться вироки за ст. 58 про контрреволюційні та ін. особливо небезпечні державні злочини (бандитизм, розбій). Це вироки до вищої міри або до позбавлення волі в таборі. Завдяки широковідомій праці Олександра Солженіцина слово ГУЛАГ набув ледве не загального значення. Спочатку людей відправляли на Соловки та навколишню до них територію неподалік від Білого моря. Потім мережа таборів розповсюджувалась на схід.

Долго людей вирішували «трійки» у складі перших секретарів райкому партії, голови райвиконкому і начальника районного управління відділу державного політичного управління (ДПУ).

На прикладі окремого регіону – Харківщини – можливо уявити масштаби людської трагедії під час сталінського терору.

На думку московського керівництва, в Україні класова боротьба повинна була мати національний відтінок. У будь-якому разі мали виявити зрадницьке обличчя «націоналістичної» інтелігенції. Перш за все репресивні акції були направлені на дореволюційну українську інтелігенцію. Засудженню підлягали відомі вчені, письменники, культурні діячі. 1 березня 1933 р. звільнено з посади народного комісара освіти Миколу Скрипника. Слід зазначити, що значною мірою завдяки його державній діяльності друга половина 1920-х – поч. 30-х рр. стали періодом справжнього ренесансу української науки і культури. З розprawою національної еліти завершився період українізації. У листопаді 1934 р. на пленумі ЦККП(б)У остаточно оголошено український націоналізм основною небезпекою та за-

грозою. Цькування інтелігенції супроводжувалось численними жертвами й катастрофічним падінням інтелектуального потенціалу. Більше половини науковців – філологів, (62 з 85) було репресовано. Апарат комісаріату освіти головного провідника політики українізації повністю змінено на обласному рівні і на 90 % – на районному [8]. Не менших жертв зазнали й інші галузі наукової та культурної діяльності. Наприкінці 20-х – на поч. 30-х рр. музейна справа стає політизованою. Серед молодих музейних працівників Харкова на базі Українського інституту марксизму-ленінізму організовано музейну групу товариства «Войовничий матеріаліст». Вона мала за мету «зібрати й згуртувати марксістськи виховані сили музейників, сприяти їх оволодінню наукою Маркса-Леніна. Музейна група мала викривати будь-які прояви ворожої ідеології у музейній практиці, викривати усі спроби приховати за формою музейної роботи класовий зміст, сигналізувати вчасно шкоду з боку соціально чужих елементів у музеях і вести проти них непримиренну боротьбу» [17, С. 4]. Ця група також планувала досліджувати проблеми теоретичного музеєзнавства, розробляти основні, зрозуміло, марксистські засади музейної роботи. Але в 1930 р. музеєзнавців – членів товариства «Войовничий матеріаліст» передусім турбувала боротьба зі збоченням від засад марксизму-ленінізму в музейній практиці. Саме з метою викрити ці «хиби» виходить в світ праця історика, співробітника Музею Слобідської України та науково-дослідного інституту історії матеріальної культури Семена Підгайного «З концепції українського історичного процесу в музейній практиці» [17]. У праці критикується проєкт національного музею України, що було складено В.В. Дубровським, С.А. Таранушенком та О.С. Федоровським за участю П.Г. та А.П. Ковалівських. За цим проєктом планувалося об'єднати три харківських музеї (археологічний, Слобідської України та українського мистецтва) в єдиний республіканський історичний музей. Перший відділ мав бути археологічним та складатися з трьох підвідділів: кам'яних культур, мідно-бронзової та залізної доби. У дев'ятому відділі планувалося демонструвати експозицію Музею українського мистецтва. Інші десять відділів мали висвітлювати історію України від часів раннього феодалізму до початку 1920-х рр. Завдяки докладному висвітленню в експозиції побуту панівних верств України XVII-початку XX ст. цей проєкт був визнаний як немарксистський, формалістичний та буржуазно-націоналістичний. Схвалена Укр-

наукою влітку 1928 р. схема музейної експозиції, яку склав директор музею Слобідської України П.Г. Ковалівський, наприкінці цього ж року вважалась вже антимарксистською [5, С. 73-74]. Це було лише початком подальших утисків та переслідувань музейних працівників.

Згодом С. Підгайний сам опинився за ґратами, став жертвою репресивної машини. Народився С.О. Підгайний 17 квітня 1907 р. на Кубані. Навчався на історичному факультеті Київського інституту народної освіти. Потім жив та вів наукову діяльність в Харкові. Працював у музеї Слобідської України, науково-дослідному інституті історії матеріальної культури та Харківському інституті народної освіти. З 1933 по 1941 рр. С. Підгайний перебував у північних концтаборах, переважно на Соловках. Спогади про цей трагічний відрізок життя ввійшли до численних його праць, найвідоміші – «Недостріляні» та «Українська інтелігенція на Соловках» [18]. Підгайний згадував про людей з якими познайомила його доля під час ув'язнення. Це колишній нарком освіти О. Шумський, [18, С. 48-49] науковий співробітник Харківського інституту історії української культури Василь Левицький [18, С. 69] та ін. українські науковці й письменники, що стали жертвами політики жорстоких чисток. Під час другої світової війни Семену Підгайному вдалося виїхати за кордон. Спочатку він жив у Німеччині, де й були надруковані обидві вищезазвані праці, брав активну участь у політично-громадській діяльності. Він був одним із засновників Української революційно-демократичної партії (УРДП) та членом Українського народного руху (УНР). У 1949 р. Підгайний емігрував до Канади, працював в журналістиці, організував та очолив Українську асоціацію жертв російського комуністичного терору і Світову федерацію українських колишніх політичних в'язнів та жертв радянського режиму. Помер 14 листопада 1965 р. у торонтській лікарні Св. Йосипа [19, С. 23; 1, Р. 19].

Поряд зі змінами в політичному житті країни, змінюються погляди на розвиток історичної науки. Деякі наукові установи вимушені були перебудовувати свою працю, деякі зазнали безпідставних утисків. Серед численних науковців, які переслідувались, були члени кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія. Багато хто з них працювали в Харківських музеях. Наприклад, музейний відділ Укрнауки в кінці 1920-х на початку 1930-х рр. очолював науковий співробітник кафедри професор В.В. Дубровський. Серед членів музейного відділу були О.С. Федоровський, С.А. Таранушенко, К.І. Кушнірчук. Деякі співробітники кафедри історії української культури працювали на штатних посадах у Харківському музеї Слобід-

ської України ім. Г.С. Сковороди (М.Ф. Сумцов, Р.С. Данківська, П.Г. і А.П. Ковалівські, М.В. Горбань, В.Ю. Білецька, К.І. Кушнірчук, К.Г. Черв'як), у Харківському археологічному музеї (О.С. Федоровський, Г.І. Тесленко), в Харківському музеї українського мистецтва (С.А. Таранушенко, Є.В. Берченко, М.О. Щепотьєва), в Харківському соціальному музеї (директор-аспірант Б.К. Пилипенко).

Перелічені музеї, крім Соціального, вважалися допоміжними науково-дослідними установами кафедри історії української культури [5, С. 70].

Найбільший внесок у розвиток музейної справи належить етнологічно-краєзнавчій кафедрі інституту. Згодом, у 1931 р., вона трансформувалася в науково-дослідний інститут історії матеріальної культури на чолі з проф. О.С. Федоровським. За складом інститут мав три секції: археології, мистецтвознавства та етнології [5, С. 73]. Знаходився він за адресою: вул. Вільної Академії, 14 [6, С. 10]. Однак, через репресії та переслідування інститут припинив своє існування та був розформований у 1933 р. Наприкінці цього ж року необгрунтованих звинувачень, цькування та переслідувань зазнали працівники харківських музеїв, яких підозрювали органи ДПУ УСРР у контрреволюційній діяльності, проходили по сфабрикованій справі так званого «українсько-російського націоналістичного блоку». Метою цієї організації було знищення Радянської влади та встановлення демократичної республіки. Відповідно до виписки з архівних справ, програмно-тематичними настановами організації вважалися:

« 1) боротьба за зміцнення націоналістичних ідей; 2) боротьба з марксизмом як інтернаціональною течією; 3) боротьба за збереження релігійних основ, як зброї зміцнення національної державності; 4) саботаж і шкідництво в науковій та музейній роботі; 5) підготовка озброєного повстання проти Радянської влади; 6) вербування контрреволюційних кадрів серед старої професури та науковців і т.ін.» [9, арк. 22; 11, арк. 126-127] Разом із цим, стверджувалося, що музейні працівники під приводом поповнення музейних експонатів придбавали та зберігали бойову зброю. У жовтні 1933 р. уповноважені ДПУ УСРР провели обшук у Харківському художньо-історичному музеї, у результаті якого, за архівними даними, вилучили 38 гвинтівок, 13 револьверів та 53 одиниці холодної зброї [11, арк. 92]. Почалися арешти. По цій справі, що одержала назву «Жупани», проходили: завідувачий музейною секцією в Управлінні науки НКО УСРР В.В. Дубровський, науковий співробітник інституту історії

матеріальної культури професор Д.П. Гордєєв, завідуючий Музеєм українського мистецтва проф. С.А Таранушенко, завідуючий художньо-історичним музеєм В.М. Зуммер, наукові співробітники Музею українського мистецтва П.М. Жолтовський та Д.Г. Чукін, завідувача відділом художнього мистецтва Художньо-історичного музею О.А. Нікольська, завідувача відділом прикладного мистецтва Художньо-історичного музею О.А. Берладіна, науковий співробітник відділу прикладного мистецтва Художньо-історичного музею О.Ц. Поплавський та науковий співробітник Книжкової палати УСРР Я.І. Стещенко [10, арк.11].

Науковий співробітник відділу прикладного мистецтва Художньо-історичного музею О.Ц. Поплавський народився у 1903 р. у Ленінграді, здобув вищу освіту. Готуючись до виставки з історії зброї у Будинку червоної армії О.Ц. Поплавський отримував експонати зброї у Ермітажі та Ленінградському артилерійському музеї. Органами ДПУ це інкримінувалося як підготовка до повстання проти влади. За цим приводом вночі 15 жовтня 1933 р. Поплавського заарештували. Під впливом співкамерників та тиском слідчого він давав фальшиві зізнання про участь у контрреволюційній організації та назвав декілька імен своїх співробітників, теж, так би мовити, «контрреволюційних елементів». Судова трійка при колегії ДПУ УСРР присудила Поплавському три роки таборів НКВС [10, арк. 135]. Відомо, що на момент реабілітації, у 1958 р., він проживав в Іркутській області, м. Ангарську та працював на одному з місцевих підприємств [10, арк. 36].

Основних утисків зазнали Д. Гордєєв, В. Зуммер та С. Таранушенко, за сценарієм органів ДПУ саме вони були на чолі міфічної контрреволюційної організації. С. Таранушкові приписували націоналістичний інтерес до вивчення та популяризації українського мистецтва, а Д. Гордєєву і В. Зуммеру, навпаки, проросійську спрямованість з ухилом у «пантюркізм» [4; 20, с.122]. Таранушенко і Гордєєв були учнями опального вченого Ф.І. Шміта, цей факт також не міг не відіграти свою роль. хне листування вважалося заговірницьким, нібито Шміт ділився міркуваннями щодо тактики вичікування та боротьби на культурному фронті [11, арк. 54, 66]. До речі, самого Ф.І. Шміта заарештували через кілька тижнів після його учнів, 23 лютого 1933 р. у Ленінграді. Крім того, його звинувачували в причетності до керівництва «українським філіалом організації» [16; 3, С. 144-145]. Внаслідок репресивних акцій музейний склад працівників змінився. Відбулися також реорганізації у музейних закладах Харкова. Харківський музей

українського мистецтва та Харківський державний художньо-історичний музей були закриті. Фонди обох музеїв передано до щойно організованої Всеукраїнської картинної галереї.

Взагалі музеї були визнані трибунами ідеології фашизму і національних антагонізмів. Їх праця начебто дезінформувала людей про історичне минуле та досягнення Радянської влади [12, арк. 45]. Наукових співробітників звинувачували в антирадянському характері їх праць. Саме за таким приводом було заарештовано М.Є. Редіна, сина відомого вченого-мистецтвознавця, професора Харківського університету Є.К. Редіна. На початку своєї наукової діяльності Микола Редін працював співробітником історичного відділу Музею Слобідської України ім. Г.С. Сковороди, який очолював його хрещений батько М.Ф. Сумцов. Потім займався педагогічною діяльністю. Незадовго до арешту, 29 грудня 1934 р., він очолював кафедру історії СРСР Харківського державного університету та працював у Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських науково-дослідних інститутів (ВУАМЛІН). Звинувачували Редіна в участі у контрреволюційній троцькістській організації. Його наукові праці піддавались жорсткій критиці. Нібито він ідеалізував націоналістичну Запорізьку Січ, захищав теорію єдиного національного фронту, гегемонії козацької старшини в селянській війні 1648 р., по меншовистськи-троцькістськи висвітлював історію Київської Русі та ін. [14, арк. 72, 74] Як результат – три роки таборів в Алма-Аті, п'ять років у Магаданській області. Не допомогли ані його лист до М. Єжова, ані звернення матері і дружини до Л. Берії. Ніяких достовірних відомостей про останні роки життя не залишилося [14, арк. 120, 124]. Багато хто серед численної інтелігенції, що в 1920-ті рр. на загальному творчому підйомі брала активну участь у краєзнавчій та музейницькій діяльності, входила до місцевих комітетів охорони пам'яток мистецтва та старовини, зазнавши репресій. Наприклад, у Харківському обласному архіві збереглася судова справа Марти Юрївни Лейтер, що на початку 20-х рр. була науковим співробітником Музею дитячої художньої творчості. 21 квітня 1938 р. Харківським обласним УНКВС їй було заарештовано [13, арк. 40]. Як викладача німецької мови, їй звинувачували в участі в німецькій фашистській організації “націонал-соціалістична партія” та шпигунстві на користь Німеччини. Винною себе не визнала, але на три роки до таборів потрапила.

Отже, 1 грудня 1934 р., після загибелі секретаря Ленінградського обкому партії С. Кірова режим розпочав масові репресії, засудження до розстрілу, звинувачення у тероризмі. Відбувалися партійні «чистки» з таких справ: «Український національний центр» (1932 р.),

«Українська військова організація» (1933 р.), «Об'єднання українських націоналістів» (1934 р.), «Контрреволюційна боротьбистська організація» (1935, 1937 рр.), «Українська контрреволюційна націоналістична організація» (1936 р.) та ін. [21, С. 76]. Під час, так званої, Єжовщини (1937-1938 рр.) за спогадами сучасників, харків'яни жили прислухаючись вночі до шуму автомобілів, в постійному страху через масові арешти ще уцілілої інтелігенції [10, С. 80].

Отже, репресії серед інтелігенції за сталінізми набули широкого розмаху. Вони мали подвійну мету: ізолювати, знищити інакомислячих людей та залякати інших, перетворити мільйони людей на слухняних «гвинтиків» сталінської державної машини. Людина в умовах тоталітаризму гордилася могутністю своєї країни і мудрістю своїх вождів і в той же час відчувала свою беззахисність перед цією могутністю. Вдень люди виконували виробничі плани, а вночі побоювалися арешту [7, С. 199].

Особливою жорстокістю сталінські репресії відзначилися в Україні. Українську інтелігенцію ганьбили, намагалися знищити, завдаючи цим непоправної шкоди збереженню культурних традицій і духовної спадщини народу. В зарубіжному колі українознавців репресії та переслідування інтелігенції у 1930-ті рр. називали «розстріляним відродженням». Попри всі труднощі український народ зумів зберегти національну самосвідомість та історичну пам'ять. Неабияка роль в цьому належить музейним закладам, що мають формувати почуття національної гордості.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. *Encyclopedia of Ukraine. – Vol.4. – Toronto etc.: Univ. of Toronto press, 1993. – 864 p.*;
2. Алтунян Г.О. *Цена свободы: Воспоминания диссидента / Худож.-оформитель И.В. Осипов. – Х.: «Фолио», 2000. – 350 с.*;
3. Афанасьев В.А. Федор Иванович Шмит. – К.: Наук. думка, 1992. – 213 с.
4. Білокінь С.І. *Велетень мистецтвознавства // Розстріляне відродження. – С. 332-345.*;
5. Богдашина О.М. *Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д.І. Багалія (1921-1934 рр.) / Харк. держ. пед. ін-т ім. Г.С. Сковороди. – Х.: Б.в., 1994. – 195 с.*;
6. *Вся Україна та АМСРР: Економ.-адрес. довідник. – Одеса: Господарство України, 1931. – 895 с.*;
7. Голомисток И.Н. *Тоталитарное искусство. – М.: Галарт, 1994. – 295 с.*;
8. Грицак Я.Й. *Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX – XX століття. – К.: Генеза, 1996. – 358 с.*;
9. ДАХО, р-6452, оп. 2, спр. 2803;
10. ДАХО, р-6452, оп. 2, спр. 2809;
11. ДАХО, р-6452, оп. 3, спр. 656;
12. ДАХО, р-6452, оп. 3, спр. 657;
13. ДАХО, р-6452, оп. 4, спр. 4319;
14. ДАХО, р-6452, оп. 5, спр. 1052;
15. Дрожжевська Л. *Советський терор проти української інтелігенції в 1930-х роках (Очима очевидця) // Укр. засів. – 1993. – № 5. – С. 78-82.*;
16. Нестуля О.О. *Понад*

усе ставив істину (Ф.І. Шміт) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 37-55; 17. Підгайний С. З концепції українського історичного процесу в музейній практиці. – Х., 1930. – 32 с.; 18. Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933-1941. – Мюнхен: Прометей, 1947. – 93 с.; 19. Підгайний Семен: Некролог // Нові дні. – Ч. 192. – 1966. – Січ. – С. 23; 20. Побожій С. Олена Нікольська. Портрет на тлі тоталітарної доби // Пам'ятки України. – 1998. – № 1. – С. 116-122; 21. Пристайло В.І., Пшеников О.М., Шаповал Ю.І. Шлях на Соловки // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1997. – № 1/2. – С. 45-79.

Надійшла до редколегії 3.04.2001 р.

УДК 364.044.66(477.54)“18/19”

О.В. КРАВЧЕНКО

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ЦЕРКОВНОЇ БЛАГОДІЙНОСТІ В ХАРКІВСЬКІЙ ЄПАРХІЇ У ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.

В статті визначаються основні етапи історіографії, характеризуються архівні і періодичні джерела з історії благодійності Православної Церкви в Харківській єпархії в ХІХ – на поч. ХХ ст.

Благодійна діяльність Православної Церкви є складовою частиною проблем, пов'язаних як з історією православ'я, так і з історією виникнення благодійництва в Україні та в Російській імперії.

Перші історіографічні дослідження, присвячені благодійності, проводилися вже з другої половини ХІХ ст. Серед великої кількості праць загального характеру слід відзначити праці Є.І. Красноперова, В.Й. Ключевського, В. Френкеля, в яких автори визначали поняття «благодійність», «милосердя» [26, С. 3], головні завдання благодійності [27, 64]. Монографії П.І. Георгієвського та д'Оссонвіля присвячені проблемі опікування бідних та благодійності взагалі [9, 41]. І.В. Скворцов наполягав на необхідності організації взаємної допомоги, створенні спеціальних братств, кругової поруки, взаємних кредитів та страхування, тобто організації громадської благодійності [61]. Праці німецьких дослідників Е. Мюнстерберга та В. Рошера присвячені огляду головних систем опіки бідних та заходів проти бідності з метою використання західного досвіду [37, 54]. Організація громадської опіки в Російській імперії на рубежі ХІХ - початку ХХ ст. була предметом досліджень В.М. Картамишева,